

راهکارهای مبارزه با فساد اداری از منظر آیات و روایات

آزاده فاضلی^۱

چکیده

فساد اداری، پدیده‌ای است که در دنیای امروز به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل در سر راه پیشرفت جامعه، مطرح شده است و این پدیده توانسته صدمات جبران ناپذیری را بر روی سرعت حرکت چرخ توسعه جامعه ایجاد کند. مسئله فساد اداری به جهت پیامدهای منفی آن برای جامعه اسلامی، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در متون دینی برخوردار است، آموزه‌های دینی، سرشار از راهکارهای پیشگیری از بروز فساد در جامعه و مبارزه با آن می‌باشد؛ چنان که پیامبران الهی، در عمل نیز اهتمام جدی به این امر داشته‌اند. مقاله حاضر که به روش توصیفی انجام خواهد گرفته، در پی شناخت و ارائه راه‌های مبارزه با فساد اداری از منظر آیات و روایات می‌باشد. نتایج نشان داد راهکارهایی مبارزه با فساد اداری شامل: راهکارهای مبتنی بر اخلاقی و راهکارهای مبتنی بر قانون می‌باشد. راهکارهای اخلاقی عبارتند از: اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی؛ اخلاق فردی، از طریق کنترل انگیزه‌های فردی، مانع فساد اداری شده و اخلاق اجتماعی نیز در قالب احساس مسئولیت نسبت به دیگران، تقویت خودکنترلی، افراد را از ارتکاب به جرم بازداشته و نقش بازدارندگی را اعمال خواهد نمود. راهکارهای قانونی عبارتند از: راهکارهای سیاسی و اداری، راهکارهای اقتصادی و راهکارهای قضایی؛ که با تشکیلات ساختاری کارآمد، دقت در گزینش کارگزاران، توجه به منزلت و شأن انسانی در بطن قوانین اداری و ترویج فرهنگ فروتنی و احترام در مناسبات رسمی مدیران با کارکنان، برقراری عدالت اقتصادی در فراهم سازی زمینه‌های تولید و نیز عدالت در اخذ مالیات‌ها و حقوق عمومی کنترل و نظارت بر امور جامعه راه را بر اقدامات خلاصی جویانه که بعضاً توأم با قانون گریزی و هنجارشکنی و به عبارت دیگر فسادآمیز می‌باشد، سد می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: فساد، اداره، فساد اداری، راهکاری‌های مبارزه با فساد

^۱ طلبه سطح دو (کارشناسی)، مدرسه علمیه فاطمه الزهرا شهر ورزنه

۱- مقدمه

فساد به عنوان پدیده غیرقابل اجتناب و نابهنجار در بین تمام جوامع از گذشته تا به امروز وجود داشته است و به نظر می‌رسد در هر جایی که میزانی از اختیار نهفته است، وجود فساد یک امر غیرقابل اجتناب تلقی شود. فساد اداری جرمی خاص است که توسط کارمندان دولت ارتکاب می‌یابد. در اسلام نیز به طور کلی برای پیشگیری از گناه و دوری از رذایل و هر گونه آلودگی و انحراف، دستورالعمل‌هایی پیش‌بینی شده که موجب احیای ارزش‌های اخلاقی در جامعه و در نتیجه دوری مردم، خصوصاً کارمندان و کارگزاران از گناه و جرم می‌شود. از اینرو نوشتار حاضر بر آن است تا با بررسی آیات قرآن و روایت ائمه (علیهم‌السلام)، حوزه‌های مطالعه فساد اداری در این متون را مشخص نموده و و راهکارهای مبارزه با آن را استنباط و ارائه نماید.

مبارزه با فساد اداری، ضرورتی انکارناپذیر و یکی از مسائل اساسی است که حاکمیت باید به آن توجه کند، زیرا مهم‌ترین سرمایه سیاسی حکومت‌ها اعتماد مردم به حاکمان است و انواع فساد، خصوصاً فساد اداری این اعتماد را خدشه‌دار می‌کند. پس جستجوی راهکارهای مبارزه با فساد اداری و تلاش برای جلب اعتماد عمومی از سوی حاکمان در همه جوامع، لازم است و از سویی با توجه به افزایش روزافزون جرایم فساد اداری، بررسی راه‌های مبارزه از فساد اداری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین در دین مبین اسلام، موضوع فساد از اهمیت زیادی برخوردار است و مبارزه با این پدیده می‌تواند از مصادیق بارز اقامه قسط و عدل باشد. نتایج این پژوهش می‌تواند مرجع مناسبی برای تدوین قوانین و مقررات و نیز جهت‌دهنده‌ی خط‌مشی‌های لازم به منظور پیشگیری و مبارزه با فساد اداری باشد.

در زمینه فساد و فساد اداری کتب و مقالات بسیاری وجود دارد که در هر کدام از آن‌ها به مبانی، اصول و عوامل مؤثر بر فساد پرداخته است، اما درباره راهکارهای مبارزه با فساد اداری از منظر آیات و روایات به صورت مستقل تدوینی صورت نگرفته است. در گردآوری مطالب این تحقیق، از منابعی همچون «فساد اداری» از عباس زادگان، «راهبردهای مبارزه با فساد اداری» از ذاکر صالحی، «سرطان اجتماعی فساد» از رفیع پور، «فساد اداری (رشوه)» از محمدنژاد و محمدی بارزلی از منابع نفیس و ارزشمند در زمینه فساد و فساد اداری می‌باشند. در ارتباط با این موضوع، پژوهش‌هایی همچون «سیره حضرت علی (علیه‌السلام) در مبارزه با فساد اداری» از خدمتی و «بررسی نظری مسئله فساد اداری» از بلالی و

فرامرزی انجام شده است. اگر چه نوشته‌ها در خصوص فساد و فساد اداری چشمگیر است لیکن این موضوع از منظر راه‌های مبارزه با فساد اداری از منظر آیات و روایات مورد بررسی قرار نگرفته است و در تحقیق پیش‌رو تلاش بر آن است که با روش توصیفی، راه‌های مبارزه با فساد اداری از منظر آیات و روایات مورد بررسی و تدقیق قرار دهد.

۲- مفهوم شناسی

در این مبحث معنی و مفهوم واژه‌ها بررسی می‌شود.

۲-۱ فساد

فساد در لغت به معنای تباهی، پوسیدگی، فتنه و آشوب، ظلم، لهو لعب می‌باشد.^۱ فساد خارج شدن شیء از حالت اعتدال است، کم باشد یا زیاد و نقطه مقابل آن صلاح است. فساد در نفس، بدن و چیزهایی که از اعتدال خارج می‌شوند، کاربرد دارد.^۲

فساد در اصطلاح به معنای سوء استفاده از مقام یا قدرت به امانت داده شده در جهت منافع شخصی، اعم از خصوصی یا دولتی می‌باشد.^۳

فساد جریانی است که طی آن موازین اخلاقی افراد سست و فضیلت و تقوای آن‌ها به نابودی کشیده می‌شود. از آنجایی که بسیاری از افراد از نظر درجه تقوا و پرهیزگاری ضعیف هستند، زمینه فساد در آن‌ها همواره وجود دارد. مگر آن زمانی که تحت هدایت و نفوذ یک رهبر بزرگ قرار گیرند.^۴

فساد عمل یا تصمیمی است که موجب می‌شود خارج از ضوابط قانونی، تعداد افراد متأثر از نتایج منفی عمل یا تصمیم، از تعداد افراد برخوردار از نتایج مثبت بیشتر باشد.^۵

۲-۲ اداره

اداره به معنای دور زدن، چرخاندن و داد و ستد کردن می‌باشد.^۶

^۱ عمید، فرهنگ عمید، ج ۳، ص ۹۱۶.

^۲ راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۶۳۶.

^۳ فرهادی پور، رویکردهای مختلف اقتصاددانان به مسئله فساد، ص ۱۰۹.

^۴ موسوی دوست، علل و پیامدهای فساد اداری، ص ۴۴.

^۵ Karhunen, Ledyaeva, Corruption distance, anticorruption laws and international ownership strategies in Russia, p200.

^۶ مهبیار، فرهنگ ابجدی عربی- فارسی، ص ۳۳.

اداره به مفهوم رهبری و گرداندن تشکیلات اجرایی و اداری است، هم از این نظر که چه چیزی و چگونه باید انجام پذیرد و هم از این لحاظ که چه کسانی باید آن را به انجام برسانند.^۱

۲-۳ فساد اداری

فساد اداری یعنی استفاده غیرقانونی از اختیارات اداری و دولتی برای نفع شخصی.^۲ فساد اداری، رفتاری است که به دلیل جاه‌طلبی‌های شخصی، معرف انحراف از شیوه عادی انجام وظیفه باشد و به صورت تخلف از قوانین و مقررات و انجام دادن اعمالی از قبیل ارتشاء، پارتی بازی و اختلاس تجلی می‌کند.^۳ فساد اداری به تمام شکل‌های گوناگون انحراف یا اعمال قدرت شخصی و استفاده نامشروع از مقام و موقعیت شغلی قابل اطلاق است.^۴ فساد اداری به رفتاری اطلاق می‌شود که ضمن آن فرد به دلیل تحقق منافع خصوصی خود و دستیابی به رفاه بیشتر یا موقعیت بهتر، خارج از چارچوب رسمی وظایف یک نقش دولتی عمل می‌کند.^۵ فساد اداری به مجموعه رفتارهای آن دسته از کارکنان بخش عمومی اطلاق می‌شود که در جهت منافع غیرسازمانی، ضوابط و عرف پذیرفته شده را نادیده می‌گیرند.^۶

۳- مصادیق فساد اداری

در آیات و روایات اسلامی بطور کلی به انواعی از فساد اشاره شده است که اقسام و اشکال آن را در سیستم اداری یک جامعه نیز می‌توان مشاهده نمود. در ادامه به بررسی برخی از رایج‌ترین و شناخته شده‌ترین مفاسد اداری حاضر، از منظر قرآن و روایات پرداخته می‌شود.

۳-۱ ارتشاء

ارتشاء مصدر باب افتعال از ریشه رشو است و مورد استعمال رشوه معمولاً برای چیزی است که به منظور باطل کردن حق یا اجرای باطلی داده می‌شود.^۷ ارتشاء در اصطلاح عبارت است از گرفتن یا قبول وج یا مال یا سند پرداخت وجه یا تسلیم مال، از سوی هر یک از مستخدمین و مأمورین دولتی یا قوای سه

^۱ محمدی، درآمدی بر ساختار حکومت اسلامی، ص ۲۲.

^۲ خلفخانی، رویکرد اجتماعی در تدوین شاخص‌های اندازه‌گیری فساد اداری، ص ۸۵.

^۳ قرنی و دیگران، بررسی و تحلیل رابطه فساد با اصول حکمرانی خوب و اثرپذیری آن از فرهنگ سازمانی، ص ۳۳۴.

^۴ Myrdal, Institutional economics, 1978, p88.

^۵ همدی خطبه سرا، فساد مالی: علل، زمینه‌ها و راهبردهای مبارزه با آن، ص ۱۲۰.

^۶ هانتینگون، سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ص ۹۰.

^۷ طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۱۸۴.

گانه و نیروهای مسلح و ... به منظور انجام دادن یا ندادن امری که مربوط به سازمان‌ها و ادارات فوق‌الذکر می‌باشد.^۱

ارتشاء دارای سابقه طولانی، به قدمت تشکیل اولین نهاد و تشکیلات اداری در زندگی بشر بوده است، آنگاه که یک دیوان سالار به واسطه موقعیت و منصبی که در اختیار وی قرار گرفته بود خود را در جایگاهی برتر از دیگران یافت، همچنان که در مقابل، دیگران نیز احساس کردند برای رتق و فتق امور خود، به نحو بهتر و سریع‌تر استفاده از اهرم ارتشاء بهترین میان‌بر است. تاریخ در ابتدا ارتشاء منتسب به طبقه قاضیان و آنان که در مقام داوری و قضاوت میان مردم بوده‌اند دانسته، و همواره نیز مجازات‌های سنگین برای آنان لحاظ شده است.^۲

ارتشاء در منابع فقهی اسلامی نیز تحریم شده است. آیت الله خویی می‌فرماید: «رشوه در امر قضا حرام است و هیچ فرقی بین اینکه طرفین با میل و رغبت آن را به قاضی بذل کنند یا قاضی مرتکب اخاذی شود نیست».^۳

در قرآن این واژه بکار نرفته است، اما کلمه سحت سه بار در آیات ۴۲، ۶۲ و ۶۳ سوره مائده بیان شده است که به معنای حرام یا هر نوع کسب حرام می‌باشد. صاحب تفسیر روایی جامع‌البیان با بیان اسناد متعدد و مختلف، سحت را به معنای رشوه دانسته است.^۴

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در باب تحریم رشوه می‌فرماید: «شما را باد بر رشوه که از آن حذر نمایید. زیرا کفر محض است و صاحب رشوه بوی بهشت را استشمام نخواهد کرد».^۵ همچنین در حدیثی عتاب‌آمیز، سه طرف ارتشاء را مورد لعن قرار می‌دهند: «رشوه دهنده و رشوه گیرنده و واسطه بین آن‌ها، هر سه ملعون‌اند».^۶

^۱ شاملو احمدی، فرهنگ اصطلاحات و عناوین جزایی، ص ۲۹.

^۲ راواندی، سیر قانون دادگستری، ص ۱۳۲.

^۳ خویی، مبانی تکمله المنهاج، ج ۱، ص ۵.

^۴ طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۱۵۵.

^۵ مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۲۷۴.

^۶ شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۵۶.

شرایطی که همه افراد متقاضی کار و تولید بتوانند از امکانات و تسهیلات مورد نیاز خود برخوردار شوند، دیگر نیازی به دور زدن قانون و توسل به فساد اداری نخواهد بود.^۱

۴-۲-۳ راهکارهای قضایی

دستگاه قضایی جامعه اسلامی در صورتی می‌تواند وظیفه خود را در پالایش و سالم‌سازی اجتماع را به خوبی به انجام رساند که خود از سلامت و صلابت لازم برخوردار باشد. تهیه و تدوین قوانینی دقیق و متناسب با نیازهای زمان، مسدود نمودن گریز راه‌های قانونی، بکارگیری افراد صالح و متخصص در امر قضاوت، تأمین مالی و منزلتی قضات و کارگزاران قضایی، فراهم‌سازی بسترهای لازم جهت برخورد قاطع و بدون مماشات با مجرمین مفسدین، نظارت بر دستگاه قضایی از جمله راهکارهای بنیادی جهت ارتقاء جایگاه این در دستگاه در انجام وظایف خطیر آن می‌باشد. در منشور حکومتی حضرت علی (علیه‌السلام) به مالک اشتر، همه این تهمیدات به خوبی مورد توجه و تأکید قرار گرفته است: «سپس از میان مردم، برترین فرد نزد خود را برای قضاوت انتخاب کن، کسانی که مراجعه فراوان، آن‌ها را ستوه نیاورد و برخورد مخالفان با یکدیگر او را خشمناک نسازد. در اشتباهاتش پافشاری نکند و بازگشت به حق پس از آگاهی، برای او دشوار نباشد، طمع را از دل ریشه کن، و در شناخت مطالب با تحقیقی اندک رضایت ندهد و در شبهات از همه با احتیاط‌تر عمل کند و در یافتن دلیل، اصرار او از همه بیشتر باشد و در مراجعه پیاپی شاکیان خسته نشود. در کشف امور از همه شکیب‌تر و پس از آشکار شدن حقیقت در فصول خصوصت از همه برنده‌تر باشد. پس از انتخاب قاضی، هر چه بیشتر در قضاوت‌های او بیندیش و آنقدر به او ببخش که نیازهای او برطرف گردد و از نظر مقام و منزلت آنقدر او را گرامی بدار که نزدیکان تو، به نفوذ در او طمع نکنند».^۲

۵- نتیجه گیری

^۱ محمدی، درآمدی بر ساختار حکومت اسلامی، ص ۵۴.

^۲ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

فساد اداری، پدیده‌ای نوین نیست؛ پیدایش و گسترش آن، قدمتی به اندازه تاریخ اجتماعات بشری و تاریخ سازمان‌ها و نهادها دارد. فساد، از عوامل اصلی باز ماندن نهادها و جوامع از دستیابی به اهداف، و از موانع اساسی رشد و تکامل آن‌ها به شمار می‌آید. به همین دلیل، همواره کسانی که به فکر سلامت نظام اجتماعی بشر و رشد و تکامل آن بوده‌اند، در اندیشه پیش‌گیری و مبارزه با این پدیده شوم اجتماعی افتاده‌اند. پیامبران الهی و اولیای حق، در این میان نقش بسیار برجسته‌ای داشته‌اند. آنان مبارزه با فساد و تباهی و برقراری قسط و عدل در جامعه را سرلوحه برنامه‌های تبلیغی خود قرار داده و در این راه، جان‌نثاری‌های فراوانی از خود نشان داده‌اند.

جست‌وجوی راهکارهای دینی و ارزشی برای مبارزه با فساد اداری، از آن‌رو اهمیت دارد که جامعه ما جامعه‌ای اسلامی است و در چنین جامعه‌ای، الگوها و راه‌حلهایی می‌توانند پاسخ‌گو باشند که با فرهنگ و ارزش‌های حاکم بر آن تناسب و سازگاری داشته، و به عبارت بهتر، از ارزش‌های دینی و اسلامی نشئت گرفته باشند. به منظور مقابله با فساد اداری ضمن آنکه همه سازمان‌ها باید بسیج شوند، نیازمند اصلاح ساختار و نظام‌های موجود است. برای این منظور باید در ابعاد اقتصادی، سیاسی، مدیریتی زیرساخت‌های آن اصلاحاتی انجام داد. در صورت اصلاح زیرساخت‌ها، می‌توان امیدوار بود که با عوامل شکل دهنده فساد، مبارزه شده است. با توجه به در نظر گرفتن عوامل، راهکارهای مناسب و مقتضی ارائه می‌نماید، به طوری که از این نوشتار در می‌یابیم تعالیم و حیانی قرآن کریم و سیره معصومین (علیهم‌السلام)، هرگز برخورد سریع، خشن و کم اثر قضایی را توصیه نکرده‌اند، بلکه به جهت برخورداری از دید الهی و بشر دوستانه و بر مبنای اصل قسط و عدالت اجتماعی، تمام زمینه‌های بروز فساد اداری را در نظر گرفته و سعی در از بین بردن ریشه‌های بنیادین آن داشته‌اند.

راهکارهایی مبارزه با فساد اداری شامل: راهکارهای مبتنی بر اخلاقی و راهکارهای مبتنی بر قانون می‌باشد. راهکارهای اخلاقی عبارتند از: اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی؛ اخلاق فردی، از طریق کنترل انگیزه‌های فردی، مانع فساد اداری شده و اخلاق اجتماعی نیز در قالب احساس مسئولیت نسبت به دیگران، تقویت خودکنترلی، افراد را از ارتکاب به جرم بازداشته و نقش بازدارندگی را اعمال خواهد نمود. هر چه سطح اخلاق عمومی بالاتر باشد، هزینه‌های روانی و اخلاقی فساد اداری بیشتر خواهد شد. به علاوه خطر کشف و تنبیه و هزینه‌های ناشی از آن بالا خواهد رفت. نیز در صورت کشف موارد تخلف،

هزینه‌های حیثیتی آن برای متخلفان بالاتر از زمانی خواهد بود که جامعه از سطح پایین‌تری از فضایل اخلاقی برخوردار است.

راهکارهای قانونی عبارتند از: راهکارهای سیاسی و اداری، که با تشکیلات ساختاری کارآمد، دقت در گزینش کارگزاران، توجه به منزلت و شأن انسانی در بطن قوانین اداری و ترویج فرهنگ فروتنی و احترام در مناسبات رسمی مدیران با کارکنان راه را بر اقدامات خلاصی جویانه که بعضاً توأم با قانون‌گریزی و هنجارشکنی و به عبارت دیگر فسادآمیز می‌باشد، سد می‌نماید. راهکارهای اقتصادی، اگر عدالت اقتصادی در فراهم سازی زمینه‌های تولید و نیز عدالت در اخذ مالیات‌ها و حقوق عمومی برقرار شود از نظام اداری سالم و باثبات و جامعه‌ای مترقی برخوردار خواهیم بود. زیرا در شرایطی که همه افراد متقاضی، بتوانند از امکانات و تسهیلات مورد نیاز برخوردار شوند، دیگر نیازی به دور زدن قانون و توسل به فساد اداری نخواهد بود. راهکارهای قضایی، هر چند که دستگاه قضایی خود به نوعی وظیفه کنترل و نظارت بر امور جامعه را دارد، اما به عنوان یک نهاد اداری، از نظارت و بازرسی بی‌نیاز نبوده و همواره در معرض آلوده شدن به فساد است. نظارت مستمر و ارزیابی عملکرد کارگزاران قضایی، از بروز فساد در این دستگاه جلوگیری می‌کند.

۶- منابع

قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی

نهج البلاغه، ترجمه دشتی

۶-۱ منابع فارسی

۱. حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، ج ۷، قم: نشر دانش، ۱۳۸۵.
۲. دشتی، محمد، امام علی (ع) و امور قضایی، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (ع)، ۱۳۸۸.
۳. رواندی، مرتضی، سیر قانون دادگستری، تهران: نشر چشمه، ۱۳۶۹.
۴. شاملو احمدی، محمد حسین، فرهنگ اصطلاحات و عناوین جزایی، تهران: نشر دادیار، ۱۳۸۰.
۵. عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۳، تهران: نشر امیرکبیر، ۱۳۸۴.

۶. قرنی، محمد و دیگران، بررسی و تحلیل رابطه فساد با اصول حکمرانی خوب و اثرپذیری آن از فرهنگ سازمانی، تهران: انتشارات زمان نو، ۱۳۸۹.
۷. محمدی، عبدالعلی، درآمدی بر ساختار حکومت اسلامی، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۵.
۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۹. مهیار، رضا، فرهنگ ابجدی عربی - فارسی، نرم افزار جامع التفاسیر نور.
۱۰. نورزاد، فرهاد، حقوق جزای اختصاصی: بررسی جرائم اختلاس و تصرف غیر قانونی در اموال دولت، تهران: نشر فردوسی، ۱۳۸۹.
۱۱. هانتینگون، سامویل، سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، تهران: نشر علم، ۱۳۹۷.
۱۲. هس مر، ال.تی، اخلاق در مدیریت، تهران: دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۹.
۱۳. همدی خطبه سرا، ابوالفضل، فساد مالی: علل، زمینه‌ها و راهبردهای مبارزه با آن، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۷.

۶-۲ منابع عربی

۱۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۴، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۱۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۶۶.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۹، قم: مؤسسه آل بیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ق.
۱۷. خویی، ابوالقاسم، مبانی تکمله المنهاج، بغداد: بابل، ۱۳۸۱.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی غریب القرآن، ج ۱، دمشق: دارالعلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
۱۹. شعیری، تاج الدین، جامع الاخبار، قم: نشر رضی، ۱۳۶۳.
۲۰. طبرسی، رضی الدین حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: نشر شریف، ۱۴۱۲ق.

۲۱. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، ج ۶، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.

۲۲. طریحی، فخر الدین، **مجمع البحرین**، ج ۱، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.

۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.

۲۴. مجلسی، محمدباقر، **بحارالانوار**، ج ۷۳، لبنان: مؤسسه الوفاء بیروت، ۱۴۰۴ق.

۶-۳ مقالات

۲۵. بلالی، اسماعیل، فرامرزی، داوود، "بررسی نظری مسئله فساد"، **مجله حقوقی و قضایی دادگستری**، شماره ۳۷، ۱۳۸۰.

۲۶. خلفخانی، مهدی، "رویکرد اجتماعی در تدوین شاخص های اندازه گیری فساد اداری"، **فصلنامه علمی - تخصصی دانش ارزشیابی**، شماره ۳، ۱۳۸۹.

۲۷. عباسزاده واقفی، شیرین السادات، "بررسی علل بروز فساد اداری در شهرداری تهران"، **پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس**، ۱۳۹۵.

۲۸.

۲۹. فرهادی پور، محمدرضا، "رویکردهای مختلف اقتصاددانان به مسئله فساد"، **مجلس و پژوهش**، شماره ۵۸، ۱۳۸۶.

۳۰. کریمیان، احمدرضا، فروغی نسب، رجبعلی، "روشهای احترام به کارکنان در محیط کار و خارج آن"، **مجله توسعه مدیریت**، شماره ۵۵، ۱۳۸۲.

۳۱. لطیفیان، احمد، "عوامل مؤثر در فساد اداری و راههای مبارزه با آن"، **دوفصلنامه دانش و توسعه**، شماره ۴، ۱۳۸۶.

۳۲. موسوی دوست، محمد، "علل و پیامدهای فساد اداری"، **فصلنامه رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری**، شماره ۲۵، ۱۳۹۸.

۶-۴ منابع انگلیسی

33. Myrdal G. Institutional economics. J Econ Issues. 1978;12(4):771-83.

34. Karhunen P, Ledyeva S. Corruption distance, anticorruption laws and international ownership strategies in Russia. J Int Manag. 2012;18(2):196-208.